

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל / Mandel Institute for Jewish Studies

"Sodot Ha-Tefilla" by R. Judah the Pious — Bibliography and History /

קונטרסי 'סודות התפילה' לרבי יהודה החסיד

Author(s): ישראל מ' תא-שמע and Israel M. Ta-Shma

Source:

Tarbiz /

תרביץ

pp. 65-77 (כרך חוברת) תשרי-כסלו תשנ"ו.

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23599879>

Accessed: 15-02-2017 01:54 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to

Tarbiz / תרביץ.

<http://www.jstor.org>

קונטרסי 'סודות התפילה' לרבי יהודה החסיד

מאת

ישראל מ' תא-שמע

קונטרס קטן ושמו 'סודות התפילה' מצוי בידינו בכמה כתבי־יד, ומחברו אנונימי. עניינו: מניין האותיות והמלים בכל קטעי התפילה, בצירוף אסמכתאות ורמזים שונים הקשורים לאותם מספרים וקביעת הנוסח הליטורגי המדויק הנובע מן המספר המחייב. לאחרונה הקדיש פרופ' י' דן לקונטרס זה מחקר מיוחד,¹ וביקש להסיק ממנו מסקנות חשובות ביחס לאופן התפלגות הכיוונים הרעיוניים בקרב חוג תלמידי רבי יהודה החסיד. עשרה כתבי־יד נרשמו בידי י' דן במקום אחר,² שם נזקק לחיבור בשל התעודה ההיסטורית המפורסמת בסופו, המתארת את השתלשלות סדר 'תיקון תפילות', למן אבו אהרן הבבלי ועד לרבי אלעזר מוורמייזא, בעל ספר 'הרוקח'. לדבריו:

ברור כי מחברו איננו ר' אלעזר, והטעות שבייחוס החיבור לו נובעת מכך שבסופו של הקונטרס נכלל תיאור המסורת המפורטת של תורת התפילה של חסידי אשכנז [=התעודה ההיסטורית הנ"ל], תיאור שר' אלעזר מחברו ושנכלל במקורו בתוך פירוש התפילות שלו, ואשר עורך הקונטרס 'סודות התפילה' צירפו לחיבורו. קשה לפקפק בכך שהחיבור נתחבר ע"י אחד מתלמידיו של ר' יהודה החסיד [...] וייתכן שנתחבר מתוך עמדת מחלוקת כלפי ר' אלעזר מוורמס.

לדעת דן,

מרביתו של החיבור מוקדשת לקטעי פולמוס מעין אלה [שציטט שם, עם 'אנשי צרפתים ואיי הים'] בתפילות מרכזיות. המחבר מעיד כי דבריו מיוסדים על מה שמצא באותם שמונה קונטרסים גדולים של פירושו של הרי"ח על התפילות, וכי דבריו של הרי"ח כוונה

1 י' דן, 'לדמותו ההיסטורית של ר' יהודה החסיד', בתוך: ר' בונפיל, י' הקר ומ' בן-ששון (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים: קובץ מאמרים לזכרו של ח"ה בן-ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 389–398.

2 י' דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ"ח, עמ' 15. נוסף על אלו היו ידועים לו 'עוד' כתבי־יד, אך הם לא נרשמו שם.

למנוע מן הצרפתים ויושבי איי הים (דהיינו, בני אנגליה) להוסיף תוספות מיותרות, לדעתו, בתפילות הקבע שנקבעו ע"י חכמים (עמ' 389–390).

פולמוסים אלו כתובים בלשון בוטה ביותר ('שקר גדול הוא בימינם ובשמאלם [...] זה הבל ורעות רוח [...] וזהו טעות ושקר גדול [...] בסודם של צרפתים אל תבוא נפשי ובקהלם אל תחד כבודי', וכד'), ודן תמה מדוע לא נזכר הוויכוח הגדול והמקיף הזה בשום מקום בפירוש התפילה הארוך והמפורט של רבי אלעזר מוורמייזא, וגם לא בשום דיון אחר של אחד מחסידי אשכנז על ענייני תפילה. על כן קבע – בעקבות מחקרים קודמים שלו ושל א' מרכוס, שבהם ביקשו לתאר קווי אופי ייחודיים לדמותו הרעיונית של ר' יהודה החסיד – כי 'לרשימת הקווים המפרידים בין הרי"ח לבין ר' אלעזר מוורמייזא עלינו להוסיף, איפוא, את השינוי בעמדה בענין נוסח התפילה'; ר"א מוורמייזא קיבל אמנם את כל דברי רבו, אולם לא סבר שיש להיאבק במי שעומדים לפניו נוסחים אחרים, ואילו האנונימוס, מחבר הקונטרס הקטן אשר לפנינו, 'ראה חשיבות והכרח במאבק חריף כדי לבטל את השינויים הבלתי-מוצדקים'. יתר על כן, 'אין ספק שבעל "סודות התפילה" הכיר את חיבורו של ר' אלעזר מוורמייזא, שהרי כלל בסוף קונטרסו קטע גדול ממנו [=התעודה ההיסטורית הנ"ל] [...] ואולם ע"י פירסום "אנתולוגיה" של קטעים פולמוסיים מפירושו של הרי"ח מוחה המחבר על ההשתקה וההעלמה...'. ועיין שם מה שהפליג לעבר מסקנות היסטוריות נוספות המשתלשלות מכך.

קונטרס זה, שהוא מן הקדומים ביותר בספרות חסידי אשכנז שהגיע לידינו, ראוי לדיון ממצה, ויפה עשה פרופ' דן שפתח בו. אולם חומר רב הנמצא בכתב-היד לא נסקר במאמרו, פרטים רבים בתיאורו טעונים תיקון, השלמה ולעתים אף קריאה מחודשת, התמונה המוצגת לקויה, ולא ניתן להסיק ממנה את המסקנות שביקש. ואחרי ככלות הכול – הספק מרובה על הודאי, והנושא עצמו מצריך לימוד מצדדים נוספים לפני שנוכל להחליט בו דבר. ולא עלי המלאכה לגמור.

* * *

השאלה העיקרית, אשר בפתרונה תלויה הבנת העניין כולו, היא כמובן מיהו המחבר – או: העורך – של קונטרס זה, ומה היו שלבי גיבושו הספרותי. לשאלה זו לא ניתנה הדעת כלל במאמרו של דן, ואף-על-פי-כן יש בה עניין; עיון בקונטרס יש בו כדי לקרב תשובה ברורה למדי, אף אם לא זיהוי גמור.³ ראשית יש להעיר, כי אין כל צורך להביא ראיה עקיפה, מן התעודה ההיסטורית הנספחת לספר, על היכרותו של המחבר את פירוש התפילות לרוקח, שהרי הוא עומד ומצטט מתוכו במישרין: 'כתב רבינו אלעזר מוורמייזא בשם רבנו החסיד כשמתחיל ש"צ לומר "יתגדל", יכין בכל לבו ויתן עיניו בארון הקודש' (עמ' רלג), והדברים אכן לפנינו בפירושו (עמ' רמב),

3 לאחרונה נדפס ספרון זה, על-פי כל כתבי-היד החשובים, במסגרת המהדורה הנדפסת הראשונה של פירוש רבי אלעזר מוורמייזא לתפילות. ראה: מ' ו"א הרשלר (מהדירים), אלעזר בן יהודה מגרמיוא, פירושי סדור התפילה לרוקח: פירוש התפילה וסודותיה לכל ימות השנה, א-ב, ירושלים תשנ"ב. ספרון זה, שהמהדיר זיהה אותו כפרי עטו של ר"א מוורמייזא, כטעות הרווחת שהעיר עליה דן במאמרו, נדפס באותיות שחורות ובולטות, בראשי הקטעים הרלוונטיים, לאורך הספר כולו, על שני חלקיו. כל הציונים להלן הם על-פי מהדורה זו.

וכן: "כולם כאחד" – כתב ה"ר אלעזר שיש מלאך אחד ממונה על המלאכים ובידו שרביט של אש... (עמ' רנד), ונמצא לפנינו בפירושו (עמ' רסא), וכך הוא גם בשתי הפעמים האחרות שבהן הוא נזכר בשמו בספרנו.⁴ יתר על כן, בגלל ההקבלות המרובות ביותר בתוכנם של שני הספרים, אפשר לשער כי את רוב רובו של המידע, האריתמטי והאחר, הכלול בספר, לקח המחבר לא במישרין מחיבורו של רבי יהודה החסיד, אלא מפירושו רחב היריעה של ר"א מוורמייזא דווקא, ובמקום שאין בפירושו של ר"א מידע מספרי אלא פרשנות כהלכתה, כך הוא אף בקונטרס שלנו: "לדוד בשנותו את טעמו" – נעלם ו' בראשי פסוקים, על שם ו' מאות שהלכו עימו, המשמח לעני זוכה לו' דברים, ומניין התיבות לא כתב פה' (עמ' פה), ואכן אין במקום זה שום מידע מספרי בפירושו של ר"א, פרט למה שתמצת הוא (לפנינו עמ' צא). גם אין זה נכון כלל לומר שהפולמוס עם הצרפתים ובני אנגליה ('איי הים') תופס את 'מרביתו של החיבור'. למען האמת הוא אינו תופס אלא כחמישית מהיקפו בשטח כתיבה, וכעשירית – ופחות מזה – מן התוכן. באותה מידה אין זה נכון כי 'פתיחת החיבור היא' הפולמוס עם הצרפתים בעניין אמירת 'אשרי תמימי דרך'. החיבור נפתח בברכות השחר, כדרך כל סידור תפילה, ואילו פולמוס זה – מקומו ליד תפילת 'אשרי יושבי ביתך', במקומה הנכון בסדר פסוקי דזמרא. אולם בעיקר טעות היא מה שקבע דן, כי גם 'בדיונים האחרים של חסידי אשכנז על ענייני תפילה לא מצאנו כל הד לוויכות החריק'. כל פרקי הוויכות הנמצאים בקונטרס זה נמצאים גם בכמה וכמה פירושי תפילות אשכנזיים מן המאה הי"ד (ואולי אף הי"ג), ולחלקם ציין א"א אורבך, שהעתיק מהם אל מבוא ספר 'ערוגת הבשם' במהדורתו,⁵ וחלקם יבואר להלן, עמ' 73.

זאת ועוד. אם המחבר מתלמידי רבי יהודה החסיד הוא, אשר קינא קנאה גדולה לרבו, כדעת דן, הרי על כורחנו דילג אותו תלמיד קנאי ביודעין על כמה וכמה פולמוסים נוספים שניהל החסיד עם נוסחאות 'וטוט'; נוסחאות אלו נכללו, בלי ספק, בספרו המקורי של רבי יהודה החסיד וגם נשתמרו לנו בכתב־יד אחרים ששימרו, דרך מקרה, פרקים אחרים מספר פולמוסי אבוד זה, כגון בעניין 'זכרינו לחיים', כתב מחברנו: "א"א תיבות נגד י"א תיבות בפסוק "זוכרתי אני את בריתי" [...][ועוד חיבר הרבה מאד ואין פנאי להאריך] (עמ' תרלט), ואילו בכתב־יד אוקספורד 1103, שהוא סידור תפילה אשכנזי מועד, בדף 49, הובאו נוסחאות 'רבים'![מוטעות, שבהן נאבק החסיד, בליווי חלק ניכר מן האסמכתאות המקראיות המרובות שהסיע החסיד – כדרכו – וגם שם סיים בלשון: 'ואין פנאי להאריך יותר'. ב'עלינו לשבח' הנאמר בתפילת ראש השנה, לא נאמר בקונטרס שלנו דבר, אולם בכתב־יד אוקספורד הנזכר למעלה (דף 54) הובאו דברי רבי יהודה החסיד על מניין המילות, ונאמר כי הועתקו מ'טעמי סודות תפילות' שלו, וכי נכתבו שם 'עליהם כמה קונטרסים ואין פנאי להאריך כאן'. אין כאן המקום למצות יותר נקודה חשובה זו, ולהלן יוברר מאילוי כי אכן כך הדבר, וכי אין החיבור שלפנינו שלם ולא מקורי, וכי עורך אחד, בן סוף

4 עמ' תקנה, תשיט במהדורה. מראי המקומות הפנימיים צוינו שם בהערות. בעמ' תשיט נזכר ר"א בגוף ראשון: 'ואני אלעזר הקטן אומר', וזה ציטט מתוך כתב־יד שכן היה כתוב בו. לפנינו כתוב: 'ואני קבלתי'.

5 א"א אורבך, ערוגת הבשם, א-ד, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג, כרך ד, עמ' 92-97 וראה הערה 58 שם.

המאה ה'ג', הוא העומד מאחורי ליקוט 'סודות התפילה' דגן ומובאות מקריות, מקבילות ואחרות לחלוטין, שבכתב-יד קדום זה ובכתב-יד אחרים.

ספרון קטן זה – 18 דף בלבד בכתב-יד אוקספורד 1569 – עוסק בעיקר סידור התפילה היומי (כולל מעט מענייני שבת וחג) שלב אחר שלב, ברכה אחר ברכה, בדילוגים אחדים. עיקר עניינו הוא כאמור לקבוע את מספר התיבות בכל קטע שהוא עוסק בו, להקביל לו אסמכתאות מקראיות אחדות ולתמוך, או לדחות, אמירת מלים אלה או אחרות בקטע, כדי שיתאים החשבון. זהו עניינו הבלבדי כמעט של הספרון, המהווה בעצם מעין 'מסורת התפילה' – בדומה ל'מסורת' המקרא – אליבא דרבי יהודה החסיד. הערך המספרי כלול תמיד כמובן מאיליו בתוך פירושו של רבי אלעזר מוורמייזא לתפילה, אלא ששם הוא מהווה רכיב אחד בלבד במסגרת פירוש רחב יריעה, המביא לכלל ביטוי את עולמו הדתי הרוחני הכולל של ר"א מוורמייזא. הקונטרס שלפנינו אינו אלא מפתח מספרי, טכני כמעט, למילות התפילה, ואין המחבר מתעניין בשום היבט אחר של הטקסט הליטורגי, אלא בזה בלבד, שהוא בעיניו עיקר 'סוד' התפילה. במקום שנתפלמס רבי יהודה החסיד עם אנשי צרפת בשאלות נוסח הנובעות מן המספר, הביא מחברנו מעט מדברי הפולמוס, כדי להמחיש את חשיבות הנושא בעיניו. רבי אלעזר מוורמייזא, שעניינו בנוסח התפילה היה רחב הרבה יותר, התעלם בשתיקה מנוסחים חלופים אלה, והסתפק בקביעה מנומקת של מספר המלים הנכון, עם צרור אסמכתאות, על-פי דברי רבו החסיד, כאילו הוא הנוסח היחיד הבא בחשבון, ועבר לדון בדברים אחרים. שלא כדעת דן, הסבור כי בכך באה על ביטוי מידה מסוימת של סובלנות כלפי נוסחים אחרים, לפנינו השתקה ברורה – כאן ולכל אורך הפירוש – של כל נוסח אחר מלבד זה של יהודה החסיד רבו; ואפילו במקום הנדיר שבו חלק החסיד על רבי שמואל אביו (עמ' רעז), העלים ר"א מוורמייזא את דעת רבי שמואל והתייחס בפירושו אך ורק לנוסח החסיד רבו (עמ' רעט). במקום זה אין פולמוס אישי כלל כמובן, והוויכוח בין האב לבנו הוא קצר וענייני לחלוטין.⁶ ומדוע אפוא ראה לנכון להשמיט גם כאן? אלא שלא תמצא בספר, בדרך כלל, הזכרת דעות נוספות על מה שנכון בעיני המחבר על-פי דעת רבו, וממילא אין כאן סובלנות, אלא דווקא התעלמות, שהיא כלי מלחמה מסוכן לא פחות מהתקפה גלויה ומפורשת, ומן הסתם מסוכן הרבה יותר. אלא שאין זה העיקר.

הקטעים שהביא דן במאמרו אכן כתובים נגד מנהג הצרפתים והאנגלים,⁷ ומנוסחים בתקיפות רבה, אולם המעיין בכל חלקי קונטרס קטן זה יראה כי לא הכל מכוון נגדם. פעמים אחדות יש לחסיד ויכוחים עם אנשי אשכנז בכלל, עם אנשי מקומו בפרט, ואף עם אביו, שמואל החסיד.

6 לדברי דן, רבי יהודה החסיד 'ככל הנראה הוא שפיתח את תפיסת התפילה ככוללת רבדים סודיים של הרמוניה מספרית, אף אם קבל מקצת הדברים במסורת מאבותיו ורבותיו'. אולם מדברי מחבר 'סודות התפילה' במקום זה נראה, כי כבר קדם האב לכן בעיסוק פדנטי זה, ובכתב, שכך כתב: 'בברכה זו נחלקו רבינו שמואל החסיד ובנו רבינו יהודה החסיד, לדברי האב יש בו ק"ב תיבות, ולדברי הבן ק' תיבות [...] וכל אחד ואחד מהם כתבו סמך וראיה לדבריהם, ואין פנאי להאריך'.

7 לא בכל מקום נזכרים בני אנגליה לצד הצרפתים כנשואי הביקורת, אולם זו היא הכוונה בכל מקום. מעניין לציין, כי כל השינויים שהעיר עליהם החסיד בביקורתו אכן מצויים בסדר התפילות הנדפס בספר 'עץ חיים' לרב יעקב חזן מלונדון, ירושלים תשכ"ב, חלק א.

הקטע הנוגע לאביו הובא לעיל – וראה עוד להלן – וקטעים אנטי־אשכנזיים פוזרים אנה ואנה, כגון: 'רוב העולם אומר בערב שבת' ו'פרוס עלינו סוכת שלומך' [...] וכתב רבי' החסיד זצ"ל שאין רוח חכמים נוח בהם [...] אין בו כי אם ס"א תיבות' (עמ' תסב; במקום זה יצא העורך בהגהה להגן על נוסח 'העולם', ואמר: 'ונראה מה שנהגו לומר, כדי שתהא חתימה מעין פתיחה'). ועוד שם: 'ואומרים "ויכולו" בעמידה. יש בני אדם טועים וסוברים שיש לאומרו בתפילה, והבל יפצה פיהם, כי אין להוסיף – אלא אחר תפילה אומר "ויכולו" (עמ' תעה). מנהג אמירת 'ויכולו' בתוך תפילת העמידה מנהג אשכנזי מובהק הוא,⁸ ואנו רואים כי הותקף במלים דומות. יתר על כן, באחת מהתקפות גדולות אלו אומר החסיד עצמו על הטועים, כי 'סמך שלהם על מה שנמצא כתוב שר' מאיר ש"ץ זצ"ל היה אומרו', והכוונה כמובן לרבי מאיר ב"ר יצחק ש"ץ וורמייזא, שרש"י שמע ולמד ממנו, ולא לר' מאיר ב"ר קלונימוס אחי אביו של רבי אלעזר מוורמייזא, כפי שסבור דן בטעות.⁹ רבי יהודה החסיד כלל את דברי הביקורת על הצרפתים, לצד ביקורת דומה על האשכנזים, בתוך סודות – או פירושי התפילה – שלו, במסגרת מאמציו לקבוע נוסח מדויק וספור לאותיותיו של סידור התפילה. יתר על כן: אין כל ראייה לכך, כי החסיד כתב איגרת כלשהי אל ה'צרפתים' בעניין זה; אדרבא, ככל הקטעים שבהם בא ניסוח של פנייה בגוף ראשון אל נמענים צרפתיים, נוסחו הדברים בידי עורך הקונטרס שלנו, המצטט בעצמו מדברי רבי יהודה החסיד בתוך דבריו, כגון: 'שימו לב אנשי צרפת ואיי הים, ששקר בימינכם ובשמאלכם, שאתם בודים מלבכם כמה וכמה תיבות [...] שאם לא כן אז היה חס ושלוש את תפילתנו כזמר של גויים הערלים [...] גם בזה נצנצה רוח עושים, לפי שמצאתם בפסוק 'הסולח לכל עוונתי הרופא לכל תחלואיי', על כן הוספתם הברכה [צ"ל: לברכה] הו' ולכל תחלואייכי', כי גם זה הבל ורעות רוח, שהרי כתב רבינו החסיד זצ"ל שאין בברכת רפאינו כי אם כ"ז תיבות וק"י אותיות¹⁰ וכו' (עמ' שלה-שלו). רוב רובם של הביטויים הקשים שציטט דן מתוך החיבור הם לשונו של עורך הקונטרס, כגון בסוף ההתקפה הנוגעת לאמירת 'אשרי תמימי דרך':

כל אלו מחוברים יחד בקרסים ובלולאות [היינו: ע"י רבי יהודה החסיד] ועליהם סודות גדולים ועצומים המחזיקים כמה וכמה קונטרסים, ולכן כל ירא השם יתפלל תמיד ויאמר בסודם של צרפתים אל תבוא נפשי ובקהלם אל תחד כבודי, הבוידים מליבם ומוסיפים בתפילתם כמה וכמה תיבות שלא לצורך, וגורמים גלות להם ולבניהם עד סוף כל הדורות.

8 ראה: ש' אברמסון, רב נסים גאון, 'ירושלים תשכ"ה, עמ' 206–208.

9 בהערה 16 במאמרו. ידיעה זו נמסרת בכתב־יד אוקספורד 1102 הנזכר, בידי רבי אשר מאוסנברוק, 'מפי' [צ"ל: 'מפי'] רבינו שמואל ב"ר קלונימוס' עצמו. ולכאורה גם כאן לפנינו מחלוקת בין רבי יהודה החסיד לאביו; ראה מה שכתב על כך א"א אורבך (ערוגת הבשם [לעיל, הערה 5], ד, עמ' 86–87), ששלל אפשרות כזו, אולם כבר ראינו כמותה לעיל.

10 צורת הקיסוע הלא־נכונה של המובאה הו' במאמרו של דן היא הגורמת לסעות אופטית בנקודה זו, כאילו כל מה שנאמר עד מקום הקיסוע – לשונו של רבי יהודה החסיד הוא. אגב, סיום הקטע אצל דן כך הוא: 'ועוד חיבר החסיד זצ"ל הרבה מאד [...] כדי לאמת דבריו, שלא יוכלו צרפתים למצוא מען על אודות תוספתם'. כך הוא בכתב־יד אוקספורד, אולם בכל כתב־יד האחרים כך הוא הסיום: 'שלא יוכלו למצוא מנגן על תוספת'. היינו: שלא יוכלו למצוא בעל תפילה שיאמר נוסח זה בחזרת שליח ציבור שלו. יש עניין בנוסח זה.

והמונעים מלהוסיף עליהם אמר החכם בספר משלי 'ושומע לי ישכון בטח' בעולם הזה ובעולם הבא (עמ' קלז).

וכגון: 'ולדברי צרפתים שמוסיפים מדעתם ואומרים "כן תחנינו ותלמדינו", גם בזה אין רוח חכמים נוחה בהם, שהרי נעלם מהם וטחו עיניהם מראות מה שכתב רבינו החסיד זצ"ל... (עמ' רעז). וכן: 'ועל דברי צרפתים שמוסיפין חרוז אחד [...] לא טוב הדבר אשר המה עושים ועתידין ליתן את הדין על תוספת תפילתם, וגם רבינו החסיד זצ"ל כתב בספר הסוד שאין לומר... (עמ' תג). הלשונות הנאמרים מפי רבי יהודה החסיד עצמו – אם אכן לשונותיו המקוריים הם – על נוסחי הצרפתים, מתונים יותר: 'שעות גדול הוא בימינם ובשמאלם', 'שעות ושקר גדול' (עמ' קלו), 'אין רוח חכמה נוחה בהם', ו'כתבו שקר על אותו צדיק [=רב סעדיה] (עמ' רעז), ולשונות כאלו כתב גם כלפי האשכנזים, כמו שראינו בדבריו לעניין אמירת 'ויכולו' (והבל יפצה פיהם).

* * *

שלוש פעמים מצטט בעל 'סודות התפילה' את רבי שמואל מבבנברק: (א) 'הגהה, יש אומרים ברכת כהנים [כלומר: "שים שלום" ולא "שלום רב"] למנחה, ושקר גדול הוא בימינם ובשמאלם [...] וגם מהר"ר שמואל מבבנברק כמו כן לא היה אומר ברכת כהנים במנחה [...] כי "שים שלום" מחובר הוא לברכת כהנים כדברי רבינו החסיד זצ"ל... אך מהר"ם זצ"ל כתב שיש לומר "שים שלום" במנחה בשבת' (עמ' שנט); (ב) 'אבל לפי דבריו של מורי קרובי (של)¹¹ מה"ר שמואל מבבנברק זצ"ל לא תמצא כ"א חזקי"ה תיבות... (עמ' תג); (ג) 'הגהה לעיל, מה"ר שמואל מבבנברק לא היה אומר פסוקים בכל המועדים... (עמ' תקמג). בשתיים מן המובאות קבועה בראשיתן מלת 'הגהה', ובשלישית היא מובנת מאליה. בכל כתבי-היד של ספר זה משמשת מלה זו כציון לא-שיטתי מצד העורך עצמו, להוספת חומר חיצוני כלשהו, מן השמועה או מן הכתב. הרב שמואל מבבנברק הוא בנו של רבי ברוך מוורמייזא, בעל 'ספר החכמה'.¹² למד אצל רבי אליעזר ממץ, בעל 'ספר יראים', והיה רבו של מהר"ם מרוטנבורג. מחיבוריו הגיעו לידינו מקצת קטעים מסידור תפילה מוער ומבואר שערך¹³ ושרידי תשובות. ידוע לנו גם מי הוא החכם המצטט בסגנון זה מדברי רבי שמואל, ואחת הציטטות הנזכרות לעיל, רחבה מעט יותר, מצויה גם בכתבי-יד אחרים, ושם מבואר מי הוא המצטט: הרב אשר ב"ר יעקב מאוסנברוק.¹⁴ חכם זה פעל בעיקר בשליש האחרון של המאה הי"ג, היה חברו של מהר"ם מרוטנבורג, והכיר חכמים שונים מחוג תלמידיו וקרוביו של ר' אלעזר מוורמייזא. באמצעותו נודעו לנו דברים רבים מסידור תפילתו של הרב שמואל מבבנברק רבו, הן בכתבי-היד שציטט אורבך, שם, הן בספרון 'סודות

11 מלה זו אינה בכתבי-היד.

12 א"א אורבך, בעלי התוספות, א, 'ירושלים תש"ם, עמ' 429–432.

13 ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, 'ירושלים תש"ם, עמ' 61.

14 ראה על כך בהרחבה: א"א אורבך, ערוגת הבשם (לעיל, הערה 5), ד, עמ' 70–72.

התפילה' שאנו עסוקים בחקירתו, הן בכתב־יד אוקספורד 1100, שהערתי עליו בעבר,¹⁵ והן בכתב־יד אוקספורד 1103 שהערתי עליו במאמר זה (לעיל, עמ' 67). צא וראה שכל כתב־היד האחרים (שהזכרתי לעיל בהערה 5 מתוך מבואו של אורבך לספר 'ערוגת הבשם'), ואשר גם בהם נמצאים קטעים מרובים מן הפולמוס עם הצרפתים, כולם מסידור התפילה שערך רבי אשר מאוסנברוק הם, כפי שהעלה אורבך עצמו, והוא לבדו – ככל שהיה ידוע לנו עד כה – המצטט מפולמוס זה בין חכמי צרפת וחכמי אשכנז במאה ה־12, אלא שהסידור אשר ערך נתפרסם ביותר, והעתקות רבות מתוכו פזורות כיום בכתב־היד. כאמור, השתמש רבי אשר מאוסנברוק בפירוש התפילות של ר"א מוורמייזא כמקור עיקרי לידיעותיו על סודות התפילה של רבי יהודה החסיד, לצד מעט מקורות אחרים, ביניהם 'סודות התפילה' של רבי יהודה החסיד – אולם רבי אשר לא היה מתלמידיו של רבי יהודה החסיד כלל, ואף לא היה בעולמו. ידיעה היסטורית־ספרותית זו פותחת לנו לכאורה פתח כשערי היכל להבין, מדוע הקפיד דווקא הוא – ולא רבי אלעזר מוורמייזא – להעלות את זכר המחלוקת של רבי יהודה החסיד עם בני צרפת, ולא הסתפק בהתעלמות ממנה, כדרך שעשה רבי אלעזר; וזאת מפני שעבודתו העיקרית של רבי אשר היתה סביב 'מחזור ויטרי', כמבואר במאמרי הנ"ל, והיא נועדה אפוא למתפללים עלי־פי נוסח צרפת (היינו: אנשי צרפת ואנגליה עצמם, ואשכנזים רבים שכבר אימצו לעצמם בתקופה ההיא את המחזור הזה, וצאצאיו, כסדר התפילה היסודי); ואלה החזיקו בידהם, בדרך כלל, את אותם הנוסחים 'המוטעים' שהתקף רבי יהודה החסיד. מציאות זו לא עמדה כלל בפני ר"א מוורמייזא, אשר כתב את פירושו עוד בימי חייו של רבי יהודה החסיד רבו,¹⁶ ודי היה לו לקבוע, לפרש ולהביא מעט אסמכתאות לנוסח 'הנכון' שרווח בידי המתפללים במקומו, ולהתעלם מכל השאר. אולם יש להדגיש: אין רבי אשר מאוסנברוק מחבר הספרון הזה, אלא מעתיקו, מגיהו ומפיצו בלבד. מחברו – איש אחר הוא, וקדום ממנו הרבה. וכך נאמר בספרון הקטן הזה: 'והחבר ר' אברהם גיסי אמר לי בשם רבינו שמואל הגביא והקדוש והחסיד וצ"ל, שיש בברכת "אהבה רבה" ק"ב תיבות כנגד מאה ברכות, והשנים הנותרים תורה שבכתב ותורה שבע"פ...' (עמ' רעח).

15 'תא־שמע', 'על כמה ענייני מחזור ויטרי', עלי ספר, יא (תשמ"ד), עמ' 81–89. וראה: כתיב א' אפשטיין, ירושלים תש"י, א, עמ' רנו. בהערה 2 במאמרי הנזכר כתבתי כי מ' הרשלר ז"ל, מהדיר 'סדור רבינו שלמה מוורמייזא', לא השתמש במהדורתו בכ"י אוקספורד 1102, אך טעות היתה בידי שם, ואני מנצל הזדמנות זאת כדי לתקנה.

16 על הפסוק 'כי ידן ה' עמו', כתב ר"א מוורמייזא: 'שידין דין עמו נקם על כל הגוים [...] כאשר באו עלינו במגנצא היום יום ו' בכ"ח לחודש שבט בתתקמ"ח לפרט נתקבצו להרוג אותנו ובאו בחרבות בתוך הרחוב של היהודים, ובא לנו עזר ממרום והצילנו, כן יצילנו ויוציאנו למרחב' (עמ' קו). אימי מסע הצלב השני הזה תוארו שוב בפירושו על הפסוק 'שנות ראינו רעה': 'כמו עתה בתתקמ"ח שנלחמו ישמעאל ואדום יחד על ירושלים, ומגזמין אותנו כל הגוים נהרגו אתכם תחילה, ואנחנו מצפים לעזרת בוראינו להגן עלינו מהרה, כי אנחנו לא נדע מה לעשות, ונפשתינו בכפינו, מפני שמסמנים עצמם בתיעוב שלמותם, והגענו עד המות מפני זאבי ערב המתקבצים, עד יערה ממרום וישקיף בצרת עלבון בניו' (עמ' צו); וכן על פסוק 'הללי נפשי': 'אפילו נוטל את נפשי [...] הנה אנחנו ברחנו בעיר מינצברק בתתקמ"ח באור השני מפני הגוים אשר רצו לטבוח אותנו כצאן טבחה, והנחנו כל אשר לנו בין הגוים, את ספרי התורה וספרים וערבונות, והשם ישמרנו מכף כל אייבנו. וכל בני העיריות ברחו בעיר מצור, ועל כל זאת אנחנו מהללים שמו, ולמען שמו יראה בעלבון בניו המצפים למיתה וברחו זה לכאן וזה לכאן בערי מצור' (עמ' קסו).

בחלק מכתב־היד כתוב כאן 'גיסו', היינו: גיס רבי יהודה החסיד הנזכר תיכף לעיל מיניה. קטע זה נמצא, מלה במלה,¹⁷ בכ"י המוזיאון הבריטי 534, שנערך אף הוא בידי רבי אשר מאוסנברוק, בלשון זו: 'ומפי הר"ר אברהם מפי ר' שמואל הנביא¹⁸ והקדוש והחסיד, שיש בברכה אהבה רבה ק"ב תיבות כנגד [ק] ברכות וב' הנותרים כנגד תורה שבכתב ותורה שבע"פ...', וגם ההמשך שם, עד סוף הקטע, זהה, מלה במלה, לנדפס לפנינו. נמצא כי המחבר שמע מגיסו – או מגיסו של רבי יהודה החסיד – 'מפי ר' שמואל החסיד אביו של ר"י החסיד; ואם כן – פעל המחבר ברבע הראשון של המאה הי"ג, כשני דורות לפני זמנו של ר' אשר מאוסנברוק. ממנו הגיע החיבור אל ר' שמואל מבמברג, שהוסיף עליו הערות בשולי הספר, וממנו הגיע הספר לידי רבי אשר מאוסנברוק; רבי אשר עשה לספר כנפיים בהעתיקו אותו – מלווה בהגהות שוליים אחדות – אל תוך פירושו לתפילות, שכבר מלא חופניים מתורתו של ר"א מוורמייזא ובני חוגו, ונתפרסם הרבה בקרב המתפללים במאה הי"ד.

אולם בכך לא די. לכאורה ניתן היה להתקדם צעד נוסף בזיהוי המחבר, על־פי הנאמר בעמ' תקלד: "נעריצך ונקדישך" עד "נביאך" – י"ד תיבות [...] ואני יונה הקטן אומר "ככתוב" [היינו: במקום 'וכן כתוב']. הערה זו הולכת בעקבות מה שנאמר בגוף פירושו של ר"א מוורמייזא (עמ' תקלז): 'אבל אני הקטן אומר "ככתוב" וכו'. והיה מקום לשער, בדרך אולי ואפשר, כי מחברנו – יונה היה שמו. אולם ראה להלן, בסוף המאמר, מיהו, ככל הנראה, יונה זה.

סיכום דברינו עד כה: חיבור 'סודות התפילה' אינו מוקדש בעיקרו, ואף לא ברובו או בחלקו הגדול, לפולמוס עם הצרפתים, אינו פותח בנושא זה ואין הוא עיקר עניינו. חיבור קטן זה הוא קיצור 'מסורת התפילה', היינו: רישום מדויק של מספר מילותיה ותיבותיה לכל אורכה, על־פי מסורת רבי יהודה החסיד. החיבור מתרכז בהיבט זה של נוסח התפילה באופן בלעדי, מתמצת את מסורת רבו ותומך בה תמיד; אך בניגוד לר"א מוורמייזא, הוא מוסיף עליה ציטוטים – בפרפראזה, בקיצורים ובדילוגים – של דברי פולמוס מאת רבי יהודה החסיד כנגד נוסחים 'טועים' שונים ומשונים, צרפתים ואשכנזים כאחד, כולל נוסחים 'מוטעים' שתמך בהם רבי שמואל אבי רבי יהודה החסיד עצמו. ציטוטים אלו נלקחו, כפי שיש להניח, מתוך שמונה ה'קונטרסים הגדולים' של רבי יהודה החסיד עצמו, שהיו ארוכים, מודגמים וטרחניים מכדי היות בני־העתקה בשלמותם. מחבר הקובץ היה בן־זמנו של ר"י החסיד, ומשומעי לקחו של אביו, רבי שמואל החסיד, ואולי היה זה רבי שמואל מבמברג עצמו. עורך הקובץ, מעתיקו, מגיהו ומפיצו, הוא רבי אשר ב"ר יעקב מאוסנברוק, תלמידם של רבי שמואל מבמברג ור"א מוורמייזא, אשר חי ופעל בשליש האחרון של המאה הי"ג והיה פעיל עוד בסוף המאה ממש (1290). מחברו האנונימי של הקובץ השתמש בביקורתו המקורית של רבי יהודה החסיד כנגד הנוסחים הצרפתיים – ביקורת שלא היתה שונה במהותה מזו שמתח כנגד נוסחים אשכנזיים־אחים שונים, ולא נתנסחה

17 הביאו א"א אורבך, ערוגת הבשם (לעיל, הערה 5), ד, עמ' 90–91.

18 אצל אורבך, שם, שם, הועתק בטעות: 'בנו [של] ר' שמואל הנשיא' וכו'. טעות זו, שנשמכת עליה בתחילת מחקרי, גרמה לי לנשות מן הדרך, ותן־חן לתלמידי ורעי היקר, ד"ר שמחה עמנואל, שהעמידני על טעות זו שבהעתקה.

מעולם כמכתב מאתו לאנשי צרפת או לנמענים אחרים כלשהם. הרב אשר מאוסנברוק, שערך את הספר במתכונתו שבידינו וכיוונו כנגד המשתמשים בנוסחי ויטרי וכדומיהם בני צרפת, חידד ביקורת זו והחריפה ביותר, ועשאה ראש גשר לפנייה אישית, קשה ונוקשה ביותר, פומבית וגלויה, נגד 'הצרפתים' – ועדיין אין זה העיקר.

* * *

טעות יסודית כרוכה בטענתו של י' דן, כי 'בדיונים האחרים של חסידי אשכנז על ענייני תפילה לא מצאנו כל הד לזיכוח החריף נגד השינוי שנעשה בנוסח התפילה ע"י ה'צרפתים'. דבריו של הרי"ח בעניין זה לא הובאו בשום מקור אחר פרט ל"סודות התפילה"...'. ראינו לעיל כמה וכמה כתבי־יד אשכנזיים של פירושי תפילות שהביאו בהרחבה עניין זה, ואף ראינו כי המשותף לכל כתבי־היד הללו היא ידו של העורך, הרב אשר מאוסנברוק. אולם אין אלה כתבי־היד היחידים המביאים את פרשת הפולמוס. יש קבוצה נוספת של כתבי־יד הדומה בכל לקבוצת 'סודות התפילה', אלא שהיא מכילה יותר חומר ממנה, בפרט בחלקו האחרון של המחזור, וכן מעט חומר חיצוני, שמקורו אינו בחוג חסידי אשכנז אלא בחוג תלמידיהם מקרב חכמי פרובאנס בני המאה ה"ג. כתבי־יד אלו מכונים בכותרתם 'סודות התפילה על סדר הקבלה לרמב"ן', או: 'סודות של תפילה מהרמב"ן'. לי ידועים כעת חמישה כתבי־יד כאלו, ואלו הם: ניו־יורק, בית המדרש לרבנים, 8122, דפים 86–102; כנ"ל, אוסף לוצקי, 981, דפים 1–15; סיני 18; בודפשט, קויפמן, A178, דפים 143–206; פרמא 540, דפים 18–29, אולם וכוּרני שראיתי כתבי־יד נוספים מטיפוס זה, ובוודאי יעלו ויבואו מאוחר יותר. יש הבדלים מעטים בין כתבי־היד בהיקף החומר המקביל והנוסף, כשם שיש הבדלים דומים בקבוצת כתבי־היד הראשונים,¹⁹ אך אחדות קבוצה זו, כקודמתה, ברורה לחלוטין. הייחוס לרמב"ן מפליא לכאורה, והוא קשור כנראה בחומר הנוסף, הפרובנסאלי, שבו. עורכה של קבוצה זו השתמש גם הוא בספרון שלפנינו, בעריכתו של רבי אשר מאוסנברוק – שהרי הביא את הקטע בעניין תפילת נפילת אפים [עמ' תג האמור] ששמו של ר"ש מבמברג נזכר בו – והוסיף עליו מה שהוסיף, ובמהלך התפוצה נוספו, או נשמטו, קטעים אחדים. לעומת זאת יש ללמוד מכתבי־היד שבקבוצה זו ('קבוצת רמב"ן') את מה שניסינו להוכיח לעיל, כי הקבוצה הראשונה אינה מכילה את כל החומר המקורי, ואין היא אלא ליקוט מקוטע ממנה. 'קבוצת רמב"ן' מכילה מידע אריתמטי ניכר שאינו כלול בקבוצה א, ואין ספק כי מקורו של מידע זה בו, שהרי הוא מכיל גם את הקטע הבא: 'הגהה. שמעתי משם ר"ת שהיה מוחק במחזורים "היום הרת עולם" [...] ויכול להיות שלא יצא מפיו, או לא נודע לו שיש ל"ב תיבות

19 אציין כאן שינוי אחד בולט ומעניין במיוחד. בכתבי־יד בודפשט ובכתבי־יד ניו־יורק לוצקי, נוסף, לאחר רמזי תפילת ישתבח, שבה נאמר (בכל כתבי־היד): 'שבח של שלמה זה, והוא יסדו ביום שעלה לישב על כסאו [...] וחתם שמו בראשי תיבות, ומרוב ענותנותו הקדים [מלת] ישתבח שלא ירגישו' – כך: 'ולכך אנו אומרים פה, ונכתב שירו של שלמה אבן גבירול 'שלשים ושתים נתיבות שבילך' (ס' ריא במהדורת ד' ירדן). שיר זה נכלל בתפילת מחזור רומי; ראה מבואו של שד"ל למחזור זה, עמ' יט, ואפשר שיש בכך כדי לסמן את מוצא כתבי־היד הללו.

כנגד ל"ב תיבות שבהם נברא העולם... וכו', אולם בכ"י מינכן 20,393 שאף הוא כאמור מעריכת רבי אשר מאוסנברוק, נאמר כך:

שמעתי בשם רבינו יעקב [=תם] שהיה מוחק במחזורים ומוחה מלומר היום [...] לפי שאין גזר דינם של רשעים נגמר בראש השנה [...] יכול להיות שיצא מפיו, אבל לא נודע לו שיש ל"ב תיבות [...] כנגד ל"ב נתיבות [...] וכן עוד הרבה מאד חיבר מורי החסיד ו"ל, וכתב טעם וסוד על כל, וחיברם יחד בקרסים ובלולאות, על כן כל ירא השם יזהר מלהוסיף ומלגרוע (עמ' רכג).

העיון המדוקדק בכתב־היד של שתי הקבוצות מלמד, כי ביסודן שתיהן לקוחות מחיבור אחדותי אחד, מקיף וכולל, וכל אחת מהן מייצגת גלגול העתקה חלקי, מקוצר ומעובד, עם מקצת הוספות חיצוניות – של חלק (בלבד) מן החיבור המקורי. על כן, החפץ להכיר את החיבור בהיקפו המלא – אך בוודאי עדיין לא השלם! – חייב לכלול גם קבוצה זו בדיונו.

החומר הנוסף הכלול ב'קבוצת הרמב"ן' לקוח מספר המאור לרבי זרחיה הלוי (נמצא לפנינו), מספר האשכול לרב אברהם ב"ר יצחק אב"ד נרבוניה²¹ (פעם אחת בלבד; נמצא לפנינו, במהדורת אלבק, עמ' 38–39, ויותר אין), תשובת רבינו גרשום (אינה לפנינו), 'בעל החתום' – ואין יודע מיהו,²² קצת העתקות ישירות מספר הרוקח (מבלי להזכיר שמו) והרב יעקב ב"ר שבתאי. חכם זה חי ופעל בפרובאנס באמצע המאה ה"ג, ושמו ידוע אך מעט במחקר.²³ הוא כתב פירוש מקיף על פירוש רש"י לחמישה חומשי תורה, ופירושו נמצא בכמה כתב־יד: וטיקאן 661, פריס 167, אוקספורד 269, וכמה מחכמי ספרד ממפרשי המקרא מאזכרים אותו בפירושיהם. בפירושו, המלא גם דברי הלכה לרוב, הוא מרבה לצטט – ליד ספרים קלאסיים כשאליות, רי"ף, רמב"ם, אבן עזרא ודומיהם – את ספר האשכול, רבי זרחיה בעל המאור, רבי משולם ב"ר משה בעל ספר 'ההשלמה', רבי אשר ב"ר שאול בעל 'ספר המנהגות', ספר 'מלמד התלמידים' לרבי יעקב אנטולי, פירוש רבי יהונתן הכהן מלונגל לרי"ף ואת רבי שמואל ב"ר גרשם מבדרש בעל ספר 'השלמן'. שמואל זה, שהיה נכדו של רבי אשר בעל ספר המנהגות,²⁴ הוא החכם האחרון הנזכר בשמו בספר, ופריחתו חלה באמצע המאה ה"ג. המובאות מדברי יעקב ב"ר שבתאי בספרנו לקוחות מתוך פירושו זה, המכיל גם הוא ענייני גימטריות, ויש להניח כי המובאות הפרובנסאליות הנזכרות המצויות בספרנו שאובות מכתביו. אין כאן המקום להאריך את הדיבור בעניינו של חכם נשכח זה, רבי יעקב ב"ר שבתאי, ולא בעניין החכם האחר בעל שם זהה, אולי נכדו של זה, אשר את את השכלתו התורנית רכש בגרמניה (ו/או בצרפת), ומחבר

20 נדפס ביד מ' הרשור, סדור רבנו שלמה, מיוחס לרבנו שלמה ב"ר שמשון מגרמייזא..., ירושלים תשל"ב, עמ' רכג.

21 ראה עליו: י' תא"ש, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני תוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 38–50.

22 ראה: ש' עמנואל, 'ספרי הלכה אבורים של בעלי התוספות', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג, עמ' 40–41. זהו ספר צרפתי, או פרובנסאלי, מן המחצית השנייה של המאה ה"ג.

23 ראה: 22–23, M. Steinschneider, 'Miscelle', *ZfHB*, XIX (1879), pp. 22–23.

24 ראה: ד' הולצר, רבינו אלעזר מטרשקון, ירושלים תשמ"א, עמ' 17–20.

פירוש דברי הימים הנמצא בכתב־יד מינכן 5, שחיברו אחד מראשי חסידי אשכנז במפנה המאות הי"ב-י"ג, מזכיר דבר תורה משמו, 'תלמיד ר' יעקב ב"ר שבתאי'.²⁵ חכם זה שלפנינו – אולי נכדו – פעל בשליש הראשון של המאה הי"ג. מעניין במיוחד הקטע המסיים את קבוצת כתבי־היד המיוחסים לרמב"ן. זהו קטע ארוך למדי, ועניינו סעיפי סדר היום של האדם השלם:

שלמה אמר בחכמתו 'בכל דרכיך דעו והוא יישר ארחותיך' [...] לכן כל ירא השם ידקדק בדרכיו ובמעשיו ואל יאבד שנותיו בהבלי הזמן [...] אך ייבאק ויתחבק בתלמידי חכמים הנוחים [...] וככה יתנהג ויצליח בדרכיו וישלים חק היום כפי יכולתו והשגתו. סדר קימה ממיתו ותפלה – כאשר כתוב בספר 'חיי העולם', וילך מחיל אל חיל מתפלה להגדה ושם להאריך עד שעה שלישית, ושעה רביעית יעביר הלכה של מחר, חמישית יאכל, ששית יהגה במקרא, שביעית יישן או יעסוק בצרכי הבית, שמינית יחזור וידקדק בהלכה, תשיעית וחצי עשירית לפי מה שהוא, אם איש חכמה ובעל תבונה יכתוב פסוקים או סימנים לתורתו, או יחזור תלמודו, או יכתוב שום ספרים אם הוא למדן. ועשירית יכתוב חשבונותיו ועסקיו, ואחת עשרה יקבע עצמו ללמוד ולחזור בספרי הפוסקים, כגון המיימוני וספר המצוות [=גדול; סמ"ג] ואחר כך יתקן עצמו לתפילה מתוך הלכה פסוקה וילך לבית הכנסת וישהה רביעית שעה שתחונן דעתו עליו [...] ולאחר התפילה יאכל ואם יקרא מעט אחרי כן טוב, ישכב ויישן מתוך דברי תורה ושמחה וטוב לו מאוד. ובבוקר יעמוד בהשכמה ובזריזות, אם ההלכה חמורה יחזירנה....

סגנון הקטע מעיד על עצמו כמאה עדים שכך יצא מעטו של הרב יונה גירונדי, אף כי לא מצאתיו עד עתה בכתביו, וההפניה 'להשלים חק היום' [...] סדר קימה ממיתו ותפלה כאשר כתוב בספר "חיי העולם", הלוא הוא 'ספר היראה' – שכתב הוא עצמו – אף היא אופיינית לו מאוד; שהרי כך כתב ב'אגרת התשובה' שלו, המתווה אף היא סדר יום אידיאלי לאדם למשך השבוע, שיהיה האדם קורא ב'ספר הזה' עצמו כחלק מסדר יומו, ובדרשת הנשים הורה להן שיאיצו בבעליהן לעיין באופן קבוע ב'אגרת התשובה'. 'ספר היראה' מורה סדר יום קבוע לבעל הבית הסרוד בענייני עסקיו וביתו, ואילו הקטע שלפנינו מסדיר את היום למי שאינו משועבד לצרכים אלו.

25 פירושו של ר' יעקב ב"ר שבתאי נסקר ביד א' גויבאואר אגב מאמרו על המובאות מתוך ה'ילמדנו' הנמצאות בספרים שונים. ראה: A. Neubauer, 'Lemidrash Tanchuma', *REJ*, 13 (1986), p. 233. לעניין זה והתייחסותי לאחרונה במאמרי 'פירוש דברי הימים שבכת' מינכן 5, בתוך: א' דוד (עורך), מגני המכון לתצלומי כתבי־היד העבריים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 135–141, ובפרט עמ' 136–137. אולם שם טעיתי בהבנת המלה 'תלמיד', וניקדתי בחיריק בול"ת, במקום בצירה, שהוא הניקוד ההגיגי יותר והמתאים לסגנון הרבני של העת ההיא, והעירני על כך מיד פרופ' י' זוסמן. אין ספק כי הצעתו היא הנכונה, שכן חכם זה נזכר בשמו ביד הרשב"ם בספר 'רייקות' שלו, כפי שהראתה לי לאחר מכן בטובה פרופ' שרה יפת. אני מודה לשניהם על הערותיהם, ושמח על ההודמנות שניתנה לי כאן לתקן שגיאה זו, ולהקדים את זמנו של ר' יעקב ב"ר שבתאי הנזכר בכ"י מינכן, עד לרבע (או לשליש) הראשון של המאה הי"ב.

לקטע זה אין קשר, ישר או עקיף, לתוכן החיבור גופו, והוא מהווה קטע סיום אגדי-מוסרי נאות לאדם, המבקש להתפלל תפילה כהלכתה על-פי עומק סודותיה וכוונותיה.

נראה היה לכאורה לומר, כי רבינו יונה גירונדי הוא גם עורכה של קבוצת כתבי-יד אלו המיוחסים לרמב"ן, ובכך ניתן היה לפרנס גם את הייחוס התמוה לכאורה אל הרמב"ן ולקרבו אל המציאות הספרותית המוכרת; שהרי אין זה החיבור הקטן היחיד שייחוסו נתחלף בין השניים, שהיו קרובי משפחה, פעלו באותו זמן ובאותו מקום ומתוך יחסי קרבה והערצה הדדית. חשובה יותר לענייננו היא הקרבה הרוחנית והספרותית הרבה בין רבינו יונה גירונדי לחוג חסידי אשכנז, שרבינו יונה היה תלמידם והם החשיבוהו לאחד מהם. וכבר נודע עירוב הפרשיות הספרותיות בין רבינו יהודה החסיד ורבינו יונה החסיד, עד שביקשו לייחס את 'ספר היראה' של רבינו יונה לרבינו יהודה החסיד, והארכתי על כך את הדבור במקום אחר.²⁶ ובעניין זה עצמו תמצא פעם שכתב דברים דומים:

אז"ל כי י"ח פעמים כתוב בפרשה הזו 'כאשר צוה ה', והם כנגד י"ח חוליות שבשדרה [...]
[1] כמו שבהקמת המשכן שרתה בו שכינה אחר שהזכיר את השם עליו י"ח פעמים, וכן יש בפרשיות ק"ש הזכרת השם בשם אלוהות או בשם המיוחד י"ח פעמים, וכן אמר דוד במזמור 'הבו לה' בני אלים' י"ח הזכרות... (דרשות ופירושי רבנו יונה על התורה, סוף ספר שמות).

לא רחוק אפוא כי קבוצת כתבי-יד האלה, המיוחסת לרמב"ן, עובדה ונערכה בידי הרב יונה גירונדי – שנפטר בשנת 1261, והוא דור ביניים בין חוג תלמידי רבי יהודה החסיד לבין דורו של רבי אשר מאוסנברוק – אם מתוך ספרו המקורי של רבי יהודה החסיד, אם מתוך קיצורו של אותו תלמיד אנונימי, שעמד לפניו בשלמותו, ולא בחלקיותו כפי שהוא לפנינו בכתבי-יד. במקרה זה אפשר גם כי הקטע שהזכרתי לעיל, ובו האמירה החתומה 'ואני יונה הקטן', שייכת במקורה לקבוצה זו – אף שלפנינו היא מצויה רק בקבוצה א של כתבי-יד ואינה מצויה בקבוצה המיוחסת לרמב"ן – ואין היא מציינת את שמו של התלמיד 'האנונימי', שערך את הקיצור המקורי מתוך ספרו של רבי יהודה החסיד.

הקושי בהשערה זו נעוץ בכך, שהרב האמור, יעקב ב"ר שבתאי, היה צעיר מרבינו יונה גירונדי בכחצי דור; ואף שאין זה קושי מכריע (רבי יעקב אינו מצוטט, עד כמה שראיתי, מדברי רבי יונה גירונדי), צריך עיון בזה. אפשר, כמובן מאילוי, שחכם אחר, ספרדי או פרובנסאלי, המאוחר לשניהם, הוא עורך 'מהדורה' זו. ואין לשלול לחלוטין גם את האפשרות הקיצונית, כי הרמב"ן עצמו הוא אכן מתקין המהדורה הזו, שהרי בין ספריו של הרמב"ן היה גם 'סדור תפילות מיוחדות', שאינו ידוע כלל במחקר, כמו שלמדתי מ'ספר 'חידושי דינים לרבני ירושלם' במחצית הראשונה של המאה ה"ט: 'בענין י"ג מידות אם אומר אותם היחיד [...]' בספרים החיצוני' מצינו

26 י' תא"ש, 'חסידות אשכנז בספרד: רבינו יונה גירונדי – האיש ופועלו', בתוך: א' מירסקי, א' גרוסמן ו' קפלן (עורכים), גלות אחר גולה, מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור חיים ביינארט למלאות לו שבעים שנה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 165–194.

שכתב רבי יהודה החסיד, שלפחד הדרך יאמר אותם היחיד ט' פעמים, ובסדור תפלות מיוחדות שסידר הרמב"ן ו"ל אמר שיאמר אותן היחיד' (ירושלים תרע"ד, דף ב, ע"ב). תפילות אחדות ('לומר על הים' ועוד) מצויות בכמה כתבי-יד, ויש לשער כי נכללו יחד בסידור זה, שעוד נראה בירושלים – לשם הגיע הרמב"ן בסוף ימיו – במחצית הראשונה של המאה ה"ז. על סידור זה הארכתי את הדיבור במאמר אחר, העומד להתפרסם בקרוב, ובו אפרסם קטע חדש ובלתי ידוע מדברי הרמב"ן, שיש להם אולי קשר לעניין זה.

* * *

למדנו לדעת כי לחיבור הקטן 'סודות התפילה' היסטוריה מורכבת למדי. יסודו בחיבור בעל שם דומה שכתב רבי יהודה החסיד, כדי לקבוע 'מסורת תפילה' מחייבת, קבועה בנוסחה וספורה לאותיותיה, ולהוציא מכללה מקצת מסורות נוסח חלופות, חלקן צרפתיות וחלקן אשכנזיות מקומיות, שנוסחן סתר את הספירה המקובלת עליו. חיבור זה היה ארוך מאוד, כשמונה קונטרסים גדולים (=כמאה וששים עמודים בחישוב פליאוגראפי), ואת רוב שטחו תפסו האסמכתאות המספריות שהמציא החסיד לכל אחד מן הקטעים הליטורגיים שספר מכל קצווי המקרא. היה זה חיבור רגיל – ולא איגרת ממוענת ל'צרפתים' או לכל כתובת אחרת – בעל היקף רחב מאוד, ורבי אלעזר מוורמייזא תלמידו העתיק ממנו בהרחבה אל תוך פירוש התפילות הארוך שלו. אולם כדי שיוכל חיבורו של רבי יהודה החסיד לשמש את מטרותו המידית והמעשית, החלו מקצת תלמידים לילך בדרך הפוכה מזו של ר"א מוורמייזא; הם השמיטו מן החיבור את ים האסמכתאות האמורות, והעתיקו מתוכו, כחיבור לעצמו, את התכלית המספרית הנרצית בכל קטע וקטע מן התפילה, עם אסמכתא אחת או שתיים להטעמה ולתועלת הויכרון. הקיצור הראשון הידוע לנו נעשה בידי חכם אנונימי, שנמנה עם חוגו הפנימי והמקורב של החסיד עצמו ואביו, רבי שמואל. קיצור זה הגיע, כשנות דור לאחר מכן, לידי של רבי אשר מאוסנברוק, תלמידו של רבי שמואל מבמברג. בימיו של חכם זה כבר חדר סידור צרפת, היינו מחזור ויטרי, אל קהל המתפללים האשכנזי, ועל כן שילב רבי אשר לתוך החיבור, מתוך הספר המקורי, מקצת קטעי הויכוח עם נוסחי הצרפתים, בתוספת פנייה אישית אל מתפללי נוסח זה ששימו לב לבעיה ולעמדתו הנחרצת של רבי יהודה החסיד לגביה. בעטו של רבי אשר זה מאוסנברוק הפך הפולמוס לבעל גוון אקטואלי-מידי, והוא המשיך במאבקו התועמלני כנגד נוסחי הצרפתים גם במסגרת פירוש העצמאי לסידור התפילה. במקביל לכך נפוץ קונטרסו המקוצר של רבי יהודה החסיד, וככל הנראה בעריכתו של רבי אשר דגן, בחבלי פרובאנס וקטלוגיה, כנראה בחוג חסידי אשכנז שנתפתח שם, ואפשר בקשר ישר, או עקיף, אל רבינו יונה גירונדי והרמב"ן.

אין המדובר כלל בהבדלים רעיוניים כלשהם בין רבי אלעזר מוורמייזא לבין התלמיד המקצר האמור, ואין לראות בעבודתו של ר"א מוורמייזא 'סובלנות' כלשהי כלפי הנוסחים הסוטים, אלא התעלמות של חוסר עניין ואקטואליות בלבד. התפתחות הויכוח לממדי 'פולמוס' מקיף, כנזכר לעיל, אירעה במחצית השנייה של המאה ה"ג, עם חדירתו של מחזור ויטרי כסידור התפילה התקני כמעט לאשכנז, ואין לה כל קשר לחוג תלמידי רבי יהודה החסיד.